

R. VÁRKONYI ÁGNES

A „népi kurucság” ideológiája

Milyen gondolatok jegyében fogott fegyvert a jobbágyság a XVII—XVIII. század fordulóján a Habsburgok ellen, mely eszméktől fűtve harcolt nyolc esztendőn át Rákóczi zászlói alatt, és milyen követelések, remények fűtötték, amikor urai mellett hullatta véré a csatatereken? A Rákóczi-szabadságharc története és egész forrásanyaga olyan nyilvánvaló erővel veti fel ezt a kérdést, hogy megválaszolására a polgári történetírás csaknem minden irányzata kísérletet tett.

A 70-es évekig a polgári történetírás egyes képviselői a válaszáadás helyes irányában indultak el, amikor a Rákóczi-szabadságharcot megindító jobbágy-felkelésben társadalmi problémát láttak, s az akkori politikai értelemben vett nemzetet nem azonosították a maguk korának nemzetével, hanem számoltak azzal, hogy ez időben „még csak a nemesség összessége volt a magyar nemzet”. Ezt a nézetet azonban hamarosan elnyomta a romantikus köznemesi szemlélet, amely a jobbágy—szegénylegény kurucság eszelekedetének indítékait a kuruc versekkel, balladákkal magyarázta. Csakhogy e versek legékesebb és legtöbbet idézett darabjai éppen e romantikus nemesi szemlélet jegyében írott hamisítványok voltak. A történészek, irodalomtörténészek azonban ezekkel bizonyították, hogy a népben a köznemesség legnagyobb küzdelme hagyott mindennél mélyebb nyomokat, a nemesi ezereskapitányok és brigadérosok tettei érlelődtek benne költői remekművekké. Végül arra a következtetésre jutottak, hogy a jobbágyok uraik iránti szeretetből harcoltak és a nemesség és a parasztság osztályérdekei azonosak voltak. A történelmi kritika és irodalomtörténeti elemzés, amely a hamis kuruc balladákat a népköltészet remekeivé avatta, elhallgattatta a gyenge ellenvéleményt s még a kortársaihoz viszonyítva leghaladóbb szemléletű történetírót is a logikai következetlenségek egész láncolatára kényszerítette. Acsády Ignác így ír a kuruc szabadságharc kezdetéről: „Az érdekellentét a végletekig kiélesedett a birtokos és a birtoktalan osztályok között.” Viszont a kiváltságokkal nem rendelkező osztály ideológiáját már egész más elméleti síkon elemzi: „A tömeg, a nemzeti szenvedések nagy tragédiájának vértanúja, költészetet is teremtett magának az előkelő körök, a felső rétegek hozzájárulása nélkül. Nem a nemesi kuriákban, még kevésbé az urak fényes palotáiban, hanem a szegények kunyhóiban született e költészet . . . Ez a népköltészet egyszersmind világos határozott politikai program, a nemzeti törekvések és követelések foglalatja. Mit akart a XVIII. század hajnalán a magyar nemzet. . . A társadalom felforgatását, a szociálgazdasági rend újjáalkotását, anarchikus eszméket hasztalan keresünk e költészetben.”

A századfordulóra s a század első éveiben azonban már publikálásra kerültek azok a dokumentumok, amelyek Acsády megállapításának éppen

ellenkezőjéről tanúskodnak. Rákóczi vetési pátense, a földesúri függéstől szabadulni akaró jobbágykatonák folyamodványai, a sárospataki országgyűlésnek a katonáskodó jobbágyok felszabadítására vonatkozó végzése és az egyik legfontosabb: A szegénylegények éneke c. katonaeének, mindaz, ami a jobbágy kurucság ideológiájának vizsgálatában napjainkig perdöntő és hiteles forrás, a század első évtizedétől kezdve valamennyi történetíró kezén átment. Elemzésük annak megfelelően, hogy Márki, Marczali, R. Kiss István vagy Szekfű Gyula tolla alól került ki, eltérő, de lényegében az ország szabadsága mellett a maguk szabadságát is kereső jobbágyokat „elfogultsággal”, a kellő megértés hiányával, sőt „haszonleséssel” és ráadásul Rákóczi ígéretére illetéktelenül történt hivatkozással — mivel az a kor megdönthetetlen rendje szerint lehetetlen, hogy elhangzott volna —, vádló megállapítások csak árnyalati különbségeket jelentenek. A kuruc katonák ideológiáját vizsgálva a polgári történetírás furcsa vargabetűt írt le: a fejlett tudományos módszerekkel feltárt forrásanyagot tartalmilag hamisnak tekintette, a bizonyítottan hamis kuruc balladákat pedig tartalmilag hitelesnek fogadta el továbbra is. Bár hangos viták folytak a kuruc—labanc, protestáns—katolikus stb. szemléleteket vallók táborai között, és érveikben valamennyien gyakran hivatkoztak a jobbágyság, a „közösség”, a kuruc katonák, a bújdosók szándékaira, a jobbágyság osztálykövetelése fölött elsiklott a tekintük, vagy csak mint a „nemzet érdekeit” visszahúzó, zavaró tényezőt említették meg. A nemesek és jobbágyok ellentétes osztályérdekektől sarkallt tömegeit éppen a kuruc ideológiában látták összebékültnek, egyetakarónak, a kuruc kifejezés tartalmi elemeiből az osztályharc, a társadalmi törekvések eszméje teljesen kilúgozódott, helyébe pszichológiai és érzelmi motívumok kerültek. Megdönthetetlennek látszott az a megállapítás, hogy a jobbágyokat, akikre Rákóczi szabadságharcra épült, a társadalmi eszméktől mentes „kuruc” nemzeti ideológia vezérelte.

A marxista történetírásnak tehát eléggé terhes polgári örökséggel kellett számolnia és leszámolnia, amikor a Rákóczi-szabadságharc történetének feltáráshoz kezdett. Az első határozott kezdeményezések a kuruc jobbágykatonaság ideológiájának konkrét elemzésére irodalomtörténeti sikről indultak el, és a történettudomány számára is nélkülözhetetlen erdményekkel jártak. Végző soron azonban megálltak azon a ponton, ahol a történeti, sőt hadtörténeti kutatásokat is a „signum ponere” jellemezte. E munkák kifejtették, hogy a szabadságharcban a jobbágyság kezdeményezésének és részvételének döntő jelentősége volt, megállapították, hogy a jobbágykatonák a hajdúszabadság elnyerésének határozott kívánásával fogtak fegyvert és a zászlókat akkor hagyták el, amikor aspirációik reménytelenségéről megbizonyosodtak; árnyaltan elemezték a kiváltságaihoz ragaszkodó nemesség és az engedelmességet megtagadó jobbágyok viszonyát, de az ellenmondást a jobbágyság osztályharcos hangja és a szabadságharc nemesi érdekek jegyében kikristályosodott ideológiája között nem a konkrét anyag beható elemzésével próbálták feloldani.

A Rákóczi-szabadságharc nemzeti ideológiájának kérdését Molnár Erik a feudális társadalmi rend, a feudális nemzetfogalom távlatába állítva vetette fel. Ezekben az összefüggésekben a Rákóczi-szabadságharc nemzeti ideológiájának kettőssége, osztálytartalmára nézve ellentmondó volta még nyilvánvalóbbá vált. Véleménye szerint Rákóczi pátenseiben a „nemzet”, az „édes haza”, az „igaz magyarság” érdekeire való hivatkozás nem csupán stílárius változatosságot jelent, hanem az ország adott etnikai, társadalmi viszonyain alapuló rendszeresség figyelhető meg alkalmazásukban. Kifejtette, hogy a magyar jobbágyság „az ígéretek hatása alatt” fogadta el a nemzeti érdekközösség ideológiáját, de

a felkelés alatt „a jobbágyok, a szegénylegények az uraktól átvett és eredetileg az úri osztályérdekeket szolgáló hazafias nemzeti ideológiának osztályharcos tartalmat adnak és ezt az úri osztály ellen fordítják”. E gondolatébresztő megállapítások elsősorban a „népi kurucság” ideológiájának vizsgálatára kell hogy irányítsák a figyelmünket. Egyrészt mert a jobbágyok kezdeményezése az elmúlt tíz esztendő tudományos irodalmában perdöntő érvként szolgált arra vonatkozóan, hogy a „nemzeti függetlenség” gondolatát a Thököly-felkeléstől a Rákóczi-szabadságharcig a jobbágyság őrizte meg, másrészt pedig körükben jelentkezik leghatározottabban az osztályharcos nemzetfogalom.

Referátumunkban nem a végső megállapítások, hanem a vitára bocsátás igényével vizsgáljuk meg a XVII. század végén és a XVIII. század elején a Habsburgok ellen harcoló jobbágyság és a hozzá kapcsolódó felszabad elemek eszmévilágát, azt, hogy körükben hogyan él a haza, a nemzet gondolata, milyen történelmi körülmények között jelentkeznek a fogalmak és tartalmilag milyen elképzelések fűződnek hozzájuk.

A „népi kurucság” kifejezést az a szükséglet hozta létre, hogy a nemesi, úri kurucoktól meg kellett különböztetni a hátibőrös szegénylegények, jobbágyok, közkatonák tömegét, tehát a kurucságnak azt a nagyobbik felét, amely a feudális társadalom alávetett, lecsúszott rétegeiből toborzódott. Alkalmazása azonban történetirodalmunkban nem vált egységesen általánossá; van egy szélesebb, általában az ország bármely területén és a szabadságharc bármely szakaszában fegyvert forgó vagy hadakozó jobbágyokra vonatkozó és egy szűkebb, a hegyaljai és a tiszaháti felkelést szervező, a Rákóczit hazahívó szegénylegényekre fenntartott értelmezése. Az elnevezés tartalmi jelentésének határozatlansága nyilván abban gyökerezik, hogy a jobbágyság és a különböző felszabad elemek helyzetét és szerepét a Habsburg-abszolutizmus és a szabadságharc történetének összefüggéseiben még nem vizsgáltuk meg kellő alaposítással. A Rákóczi-szabadságharcot megelőző, országosan jelentkező mozgalmakról sincs átfogó ismeretünk. Micsoda nehézségekkel kell még ezen a téren megbirkóznunk, azt azok az úttörő munkálatok jelzik, amelyek során Esze Tamás elszórt és töredékatokból összeállította a tiszántúli népi kurucság mozgalmának történetét, Rákóczi és Esze Tamásék találkozásának történelmi jelentőségű eseményeit.

A tiszántúliak történelmi szerepe és a mozgalmukra vonatkozó konkrét ismereteink egyaránt indokolják, hogy a kurucság alsóbb rétegének ideológiáját a „népi kurucok” e csoportjának körében vizsgáljuk. De az erdélyi események, a Magyarország északnyugati felében fegyverre kelt, nagyrészt szlovák anyanyelvű jobbágyság problémái, a dunántúli kurucok tettei jelzik, hogy a tiszántúliak példája nem elszigetelt jelenség. Azzal kell tehát számolnunk, hogy a tiszántúli népi kurucság ideológiájában csakúgy, mint mozgalmában, tájanként és időszakonként más és más intenzitással élő, sok formai változatosságot mutató, de általánosabb érvényű tendenciák sűrűsödtek össze.

A „népi kurucság” elnevezés némileg megtévesztő: a mozgalom kizárólagos jobbágyi jellegére utal. Holott tudjuk, hogy a XVII. század végén a bújdosásra jutott, a hegyekbe, a „zöld várba” kiállott csoportok száma Magyarországon lakóinak etnikai és társadalmi hovatartozandóság tekintetében igen nagy változatosságot mutató rétegeiből szaporodott. Elbocsátott végvári katonák, Thököly vitézei, nemesek — kismimizett kismemesek, de tehetősebbek is —, egyházi hatóságukkal összeütközött prédikátorok, félbemaradt diákok és legnagyobb számban az állami és földesúri terhektől szabadulni akaró jobbágyok — magyarok, ruszinok, románok, szlovákok — alkották e „véren folyt emberek”

— korabeli kifejezéssel élve — „latrones”, „praedones”, „tolvajok”, „rablók” seregét. Közös jellemvonásuk csupán az, hogy valamennyien valami módon kiszakadtak a feudális társadalomból. A közigazgatási forrásanyag, Kecskemét, Debrecen, Cegléd, Kiskőrös, Diószeg esete, Pintye, Becsza története, a kőváriak, a marosvidékiek és a távoli Dunántúl délnyugati szélén elszaporodott „rablók” példái viszont azt bizonyítják, hogy kapcsolatukat a feudális társadalommal nem szakították meg, sőt mindvégig fenntartották. A falvak népe élmezsi őket, sokszor a megyei tisztek is összejátszanak velük, a mezővárosokban megbizottai vannak. A császári hatóságok pedig ugyanolyan haraggal üldözik a prédók pártolóit, mint magukat a hegyi tolvajokat. A hegyekben lappangóknak ez az „illegális” beépülése a korabeli társadalomba rendkívül megtévesztő, könnyen a népi kurucság politikai tudatosságának igen magas fokára vonatkozó megállapítások forrásaivá válhat. Tévedés lenne azonban, ha a prédók társadalmi kapcsolataiban a Rákóczi-szabadságharc tudatos szervezésének első csírait látnánk, ha a felkelés nemzeti ideológiájának minden gyökerét itt keresnénk.

Miből éltek a hegyekbe kiállott bújdosók? Miért támogatták a „nagy hegyi tolvajokat” a jobbágyok és sokszor a nemesek is? A nemzeti ellenállás megtestesítőit, a függetlenségi harc kezdeményezőit ismerték volna fel bennük? Erre a feltevésre Rákóczi támadásának első eseményei kegyetlenül rációznak.

A XVII. század végi „tolvajjárásokról” még meglehetősen gyér ismereteink vannak, annyi azonban bizonyos, hogy az üldözésüket, megsemmisítésüket parancsoló császári rendeletek megjelenése Bécs más vonatkozású — fegyvertartási tilalomra, sómonopóliumra, kereskedelmi adó kivetésére, a kivitel-behozzal szabályozására vonatkozó — utasításaival esnek össze. Nyilvánvaló, hogy a hegyekben lappangók számának és jelentőségének növekedése is összefüggésben van ezekkel a rendeletekkel. A közigazgatási iratokból tudjuk, hogy a hegyi emberek pártfogói egyben orgazdái is a prédóknak, számos nemes is hasonló gyanúba kerül, sőt a megyei tisztek sem kivételek, s a „tolvajjárások” idején elsősorban az országhatárokon átvezető passusok és a vámhelyeket kerülő titkos járások őrzését és felkutatását rendelik el. Mindez — és még számos más, itt nem részletezhető adat arra utal, hogy a „hegyi tolvajok”, „rablók” valószínűleg számottevő része nem csupán elvett javakat akart értékesíteni, hanem a korabeli csempészforgalom lebonyolítója volt, s ily módon került összeköttetésbe a társadalom igen széles és az ország távolos vidékein élő rétegeivel is. Járják Török- és főleg Lengyelországot és nem csoda, hogy ők a XVII. század végi Magyarország „híres”, legmozgékonyabb emberei, akiknek szükségszerűen igen széles ismeretekkel és konspirációs tapasztalatokkal kell rendelkezniök. Legnagyobb ellenségeik a sótisztak, a vámosok, a kamarai emberek, és természetesen, hogy a népi kurucok mozgalmairól legtöbbet a harmincadosok és kamarai tisztek jelentéseiből tudunk.

Az országhatár egyes szakaszain és a magyar—erdélyi határ erdőségeiben meghúzódó rablók, prédók a fent vázolt szempontból meglehetősen céltudatos élete és tevékenysége rendkívül kedvező bázist és keretet biztosított mindazoknak, akik a társadalom különböző rétegeiből személyileg kiszakadva, vagy Thököly törökországi csapattöredékeiből hazatérve kerültek közéjük. A politikai tudat, amit magukkal hoztak — ha Thököly katonájának, vagy valamelyik végvár volt vitézének, különösen pedig ha nemes származásúnak a gondolatvilágát vizsgáljuk is — bármennyi antifeudális elem szőtte is át, a nemesi nemzetfogalom jegyében fogant, nemesi indítású. Ám a népi kurucság megmozdulásában a nemesi nemzetfogalomnak csak igen gyenge visszfénye tükröződik. Az

1697-i felkelés, az 1698—1702-i mozgalmak s a tiszaháti felkelés ideológiájáról valló meglehetősen gyér forrásanyagban a nemesi nemzet gondolatvilágának csak töredékei mutatkoznak, a nemzet kifejezéssel pedig nem is találkozunk.

Kis Albert hajdúi azért tartják igazságtalannak, hogy hadnagyukat Károlyi elfogta, mert Kis Albert szerintük „sem országnak sem a nemes vármegyének rendkívül való kárára nem igyekezett”. Bizonyos, hogy nem egyszerű közigazgatási fórumokra gondoltak, amikor a nemesi nemzet sejtjét, a megyét és az országot különválasztva említették. A szórványos dokumentumok egész során ez a kettősség vonul végig. A hegyaljai felkelők kiáltványában is hiába keressük a nemzet kifejezést: „Kérünk és intünk mindenkit, valakik hazájokat és nemesi szabadságokat keresik és nyomorúság alól való föl szabadulásokat kívánják . . . fogjanak fegyvert.” Figyelemre méltó, hogy a következő sorokban a szabadság kifejezés elől a „nemesi” jelző már elmarad. Ha pedig a „hazájokat keresik” megfogalmazásban nem elírásról van szó, akkor az érzelmileg, hangulatilag a bújdosó énekekre, témánk szempontjából pedig a belső válságoktól szaggatott népi kurucság ideológiailag is forrongó, kialakulatlan voltára utal. A hegyaljai felkelők egyik vezetője Bajusz Gáspár tokaji lovaskapitány, aki maga jómódú nemes volt, és családi kapcsolatok is fűzték Thökölyhez, így beszél: „Te szegény, agyongyötört Magyarország fizess meg hosszadalmas portiódat.” Mikor 1698-ban Ugocsában feltámadnak a kurucok, megmozdulásukat ezzel indokolják: „A magyar hazában meghizakodott nadáljok, urak, kik sok szegényeknek keresményekkel nadály módgyára meghizakodtanak.” A tiszaháti felkelést előkészítő kurucok sem a nemzet, hanem az ország gondoljaival azonosították egyéni bajjaikat. Károlyi írja memorialejában: „Mint a parasztlak vallomásából kitűnik, húsvét előtt gyűlést tartottak az erdőségekben és az ország (kiemelés tőlem — V. Á.) helyzetéről tanácskoztak.”

Tudjuk, hogy Thököly kurucainak legöntudatosabb elemeiben az a gondolat kristályosodott ki, hogy a magyar nemzet régi dicsőséges szabadságának visszaállításáért harcolnak, a végvári katonák pedig a XVII. század folyamán azt vallották, hogy amikor „édes nemzetükért” hullatják véréket a rommá lőtt falakon, jogot szereznek a nemességre, „szép nemesség levelüket” építik. Az erdőkben lappangó kurucok gondolatvilágában azonban mindezt hiába keresnők. Még a volt Thököly-tisztek, nemesek sem a nemzet gondolatkörében indokolják támadásukat. Nagy szerepe volt ebben annak, hogy körükben számban és jelentőségben a jobbgáyság emelkedett ki leginkább és képviselőit olyan indítékok vezették, amelyek a paraszti osztályharcban gyökereztek. Ez határozta meg Esze Tamás törekvéseit is, annak ellenére, hogy nem az eke mellől, hanem mint a kamarával és az újhelyi tisztekkel összeütközésbe került sóval kereskedő paraszt került a „zöld várba”. Magyarországon 1700 körül a nemesi kiváltság sem az adótól sem a zsoldosok hatalmaskodásától nem kímélte a nemes, s az udvar gazdaságpolitikái intézkedései sem vették figyelembe a címerlevelet. Talán a Habsburg államhatalom kiépülése és fölébe kerekedése a nemesi rendi hatalomnak felébresztett olyan gondolatokat, hogy az ország nem azonos a nemesség összességét jelentő politikai nemzettel. A népi kurucság vezetői Esze Tamás, Kis Albert, Pap Mihály, akik az új rebellió gondolatát nem a nemesi nemzeti ideológia jegyében érlelték ki maguk között, elsősorban a falvak népét látták, amelyet ők, akik messze vidékeket jártak meg, mindenkinél jobban ismertek. Tudták, hogy a szegény nép „immár sem Istennel, sem a Császári Főléggel, sem a megyei tisztviselőkkel, — hallgatok a földesurakról, kiket ha lehetne egytől-egyig kiirtana—

de még saját életével sem gondol” — amint arról Károlyi beszámol, aki elsősorban ezektől, a „híres emberek”-től szerezte értesüléseit.

1703 tavaszán Rákóczi a brezáni várból pátenst bocsát ki, amelyben az ország minden rendű nemes és nemtelen lakosát harcra szólítja a nemzet szabadságának megvédéséért. A közös harcot az idegen nemzetség mindenkit egyaránt romlásba vető hatalmaskodásával, eszmeileg pedig a lakosság minden rétegét magában foglaló közös nemzet gondolatával indokolja. A Rákóczi-szabadságharc ideológiájában a nemeseket és jobbágyokat egyaránt magában foglaló nemzetfogalom először most tűnik fel.

A népi kurucság egyik legfontosabb társadalmi bázisa Máramaros volt. 1703 őszén itt Rákóczi megbízásából inquisíciót tartottak, amelynek jegyzőkönyve rendkívül híven visszaadja, hogy miként vélekedtek a máramarosi nemesek, miként a jobbágyok Rákóczi és Esze Tamás támadásáról. A vélemények arra az időszakra vonatkozhatnak, amely Rákóczi bejövetelétől az urak első csatlakozásáig telt el. A szegénység — amint az a mézárszékeken beszélő asszonyok fecsegéséből, a hadból jött hajdúk híreiből, egy sánta sóvágó és ismeretlen nevű ruszin jobbágy szavából kiderült — azt tartotta, hogy „az Isten küldte kegyelmes urunkat a szegénység megszabadítására”, de most rendkívül aggódik, mert az urak is hozzáálltak, akik pártos szívűek, lám meglövéldözték uruk sátrát, de Rákóczi árestomba tétette a pártos urakat, Budai Istvánt pedig megnyúzatta. Nem az a kérdés most, hogy az igazság milyen töredékei ismerhetők fel e helyenként már népmesei fordulatokkal is színeződő szövegszövegben, hanem hogy a szegénység gondolatvilága a kezdődő szabadságharcra kapcsolatban a „szegénység szabadítása” és a „pártos urak” körében mozog. De a nemesek fejében sem fordul meg, hogy a bontakozó háború nemzeti szabadságharc vagy az ország függetlenségéért indított támadás lenne. Annyit értenek meg, hogy Rákóczi az „Ausztriai Ház” ellen támadt, de mert csak disznópásztorok állottak melléje és a gyűlevész nép, jobb lett volna, ha ott marad Lengyelországban. „Pintye jobb móddal kötötte fel a kardot, hasznosabb is lesz az ő kard felkötése mint a Rákóczié; csak botosokkal jár, mint a Disznó Pásztor, s maga is annak való volna!” Ezek a nemesek már olvasták Rákóczi brezani pátenst, de maguk körül a mozgolódó, szolgálatot megtagadó jobbágyokat látták, a jobbágyok szabadulásának hírével voltak tele a falvak. A pátenst hiába mondotta, hogy a nemesek és nemtelenek közösen keljenek fel a nemzet szabadságáért, a nemesek nem értették meg, hogy mit akar Rákóczi. Azt mondták rá, hogy „hazája vesztett”, „sírva jár a Beszkideken, sem Lengyel sem Magyar Országba nem mer menni”. Máramaros főispánja, Bethlen Miklós ezzel inti császárhűségre a nemességet, miután ugyancsak „jól megrágtá” a brezani pátenst szavait: „az Istenért kérem kegyelmeteket mutassa meg kigyelmetek kegyelmes urunkhoz és *Édes Hazájához* (kiemelés tőlem — V. Á.) való köteletségét” [ti. a császárhoz]. A jobbágyokhoz egész más hangon szól: „rövid időn — úgy hiszem — engemet Isten kiviven, bizony mint főispán és mint Dominus Terrestris számot veszek — írja tisztartójának. — A jobbágyok is úgy gondolkozzanak: ha szófogatatlankodnak, bizony az övéket veszem el.” Abból a levélből, amelyet Esze Tamás küldött 1703 tavaszán a kurucok ellen fegyverkező Szatmár vármegyéhez, nemcsak az derül ki, hogy ő sem a nemesi nemzet gondolatvilágában fogalmaz, hanem az is, hogy jól ismeri a megyei nemességet: „Sem a király, sem a fejedelem nem kívánta felkelésüket” — „ez csak a nyomorult nép elnyomását célozza, a nagyságos fejedelem végtelen szomorúságára. — Más alkalommal is akartam már a nemes vármegyét az én uramnak pátenstével megvizsgáltatni vagy megnemesíteni. Ha vissza nem ad-

játok, meg ne próbáljátok gyalázattal illetni [ti. erre volt példa], mert fejetök lehullásával, javaitok elvesztésével fogtok fizetni érte.” De Kis Albert sem a nemzet iránti hűségre esketi Kajdi Istvánt, amelyre Rákóczi Magyarország minden rendű lakosságát felszólítja a hadak között is közkézen forgó pátensében, hanem azt fogadtatja meg vele, hogy: „midőn az Méltóságos Fejedelem kijün, ez nemes vármegyének az zászlót elküldi, ez nemes vármegyének híve” lesz. Becsa Jánoséknak pedig hiába küldik a „leveleket”, nem mozdulnak, Ilosvay Bálintnak kell felkeresésükre menni.

A brezani pátens bármennyire is hangsúlyozta a külső segítség biztosítását és a nemesi nemzet sérelmeit, önmagában nem volt elegendő a nemesség megnyerésére. „Isten s ez világ előtt protestálunk, hogy minket ez rajtunk való fegyveres erő hányt az mire hányt” — írják a Rákócziak hódoló máramrosiak Bethlen Miklósnak. A Lőcsére menekült nemesek pedig csak nemesi szabadságuk aggodalmasan körülírt biztosításának kikötésével capitulálnak. A felkelő szegénylegények és jobbágyok a brezani pátensben bizonság levelet láttak uruk szándékairól, úgy tűnik, megértették azt az alapgondolatát is, hogy Rákóczi nemcsak a szegény néppel harcol, hanem a nemesekre is számít. Erre utal a máramrosi inquisitios jegyzőkönyv jobbágy vallomásának és Esze Tamás említett levelének azonos motívuma: uruk *szomorú* a nemesek nyakassága, pártossága miatt, de eszmei mondanivalóját nem vette át. A brezani pátens nemesnemtelen közös nemzetéről szóló gondolatvilágára nem rezonált sem a nemesség, sem a jobbágyság. Rákóczi a szabadságharc folyamán nem ismétli meg a brezani kiáltványt. Ezentúl mindig a nemzeti küzdelem jegyében, de külön szól az egyes osztályokhoz, csoportokhoz, rétegekhez. Következő pátensei, pl. a nemességhez írott naményi pátens, vagy a jobbágyfolyamodványokból és Bercsényi 1704. április 2-i lévai pátenséből rekonstruálható jobbágypátens sokkal konkrétabban számol annak a társadalmi rétegnek az igényével, amelyet meg akar nyerni. A fegyvert fogó jobbágyoknak a földesúri terhek alól szabadságot, a nemességnek a felkelő jobbágy kurucokkal szemben oltalomlevelet ígért.

A nemesi nemzet fogalma a földesurak gondolatvilágában tartalmilag rendkívül nehezen bővül, még nehezebben tör utat a jobbágyokhoz és a kuruc katonákhoz. Tanulságos végiglapoznunk a jobbágykatonaság helyzetéről megrázó képeket felvillantó katonafolyamodványok vaskos kötetét. A vitézek és hozzátartozóik konkrét bajaikat, kívánságaikat mondják el benne, ha hareuk értelméről beszélnek, a fejedelemhez fűződő személyes hűség, a hazájuk iránti szeretet és az ország szolgálatának eszmevilágában maradnak. Arra, hogy a nemzetért fogtak volna fegyvert az előbbiekhöz képest elenyészően kevés példát találunk. Jellemző a dömösi bírák és lakosok folyamodványa (1704. február 20.): mivel Rákóczi hűségére adták magukat, tudják, hogy tartoznak vitézeit ellátni, „sőt tehetségünk szerint országunk s magunk szabadságának munkállása mellett munkálódván”. Dura András rokkant katona írja: „nem nemesi jószágom vagy curiám mellett ültem fel s kötöttem fegyvert, hanem szabad jó akaratomból akarván hazám szabadságának visszanyaerését én is hűséggel szolgálnom”. A fegyvert fogó jobbágyok, katonák, de a katonákat támogató községek lakóiban is a szabadság — az ország szabadsága egyet jelent egyéni szabadságukkal. Az ország szabadságát elválaszthatatlannak tartják az egyéni szabadságtól. „Tihany várának és városának lakosai közönségesen és az egész vitézlő sereg” azzal tagadja meg az árenda és dézsma fizetését, hogy „szabadságunknak nem elvesztéséért, hanem megtartásának okáért harcolunk”. A munkácsi katonák és hajdúk fegyverben maradásukat Rákóczi ígérétenek — „valaki Nagyságod mellett fegyvert köt

minden féle úr dolgától, adózástól és szer járástól immunitáltatnak” — megtartásához kötik. Különben „inkább kisézbebbek leszünk haza szállani és az zászlókat hadnagy uraink kezében adni”. Kis Albert ezere kijelenti, hogy ha a megyei tisztek és a földesurak szolgáltatásokra kötelezik otthonmaradt hozzátartozóikat, „az nemes országnak közönséges szolgálattját nem continuálhatjuk”.

Kis Albert ezeréhez fűződik a népi kurucság legradikálisabb iránya: katonái, de a jobbágyok is, ahol hajdúival megjelent, a „földesurak jussát bontogatták”, meglagadták a szolgálatot és a majorságot maguknak foglalták. Helységenként közösen, hajdúszabadságot nyerve akartak kiszabadulni a földesúri függés alól, amint azt Nagyszöllös és Salánk példája bizonyítja. A nemesség törekvésükben „nemzet ellenes cselekedetet” látott. A Perényiek írják felháborodottan: „Kéntelenéttetünk mind közönségesen Nagyságodat busitanunk, lévén nem kicsiny rövidségünk régi nemzetünknek és szabadságunknak magunk jobbágyai által megbántódása” (kiemelés tőlem — V. Á.). Majd részletezik, hogy miben állott „nemzetük megbántódása”: A jobbágyok állítólag Rákóczitól zászlót és dobot hozván maguk közé veszik az otthonmaradt, uraikhoz hűséges jobbágyokat is. Azt „jónak és istenesnek” tartják, hogy a jobbágyok hadba menjenek, de úgy látják, ezek nem „országunk szabadítása végett” kötöttek fegyvert, hanem csak „az nemesi rend ellen való bosszúságból és magok privatuma végett”. A jobbágyok privátuma, egyéni érdekei e nemesi gondolatvilágában természetesen kívül esik a nemzeti szabadság fogalmán, sőt sérti is azt. A hajdúszabadság „ittthon minekünk cum contari [sic!] derogamine nemzetünk szabadságának” — írják.

Tudjuk, Nagyszöllőstre Rákóczi Pap Mihályt küldötte rendet teremteni. Pap Mihály jómódu nemes, a tiszaháti felkelést előkészítő mozgalom egyik ismert és minden bizonnyal vezető alakja, feladatának véresen és kegyetlenül eleget tett. Tehát a nemesség hatalmának megszilárdítása érdekében működött, nagyon is konkrétan közre. Am ennek ellenére még 1704 második felében is, csaknem félévvel a nagyszöllősi szereplése után, a népi kurucság gondolatvilágában él. Nagybányán hatalmaskodott: cédulapénzt szedett a kapun, a lengyelországi kereskedőket elfogatta, a harmincadost öléssel fenyegette és főleg mindenféle kijelentéseket tett. E kijelentések jellegét nehéz lenne egyetlen jelzővel — pl. szabadságharc ellenes — meghatározni. Pap Mihály ugyanis azzal kérkedett, hogy az ország terhét ő vette a vállára, Rákóczit ő tette emberré, ő hozta ki Lengyelországból. Azt hangoztatta: „Magyarországnak terhét én vettem vállamra.” Témánk szempontjából nyilván másodrendű kérdés, hogy Pap Mihály mire gondolt, mikor az ország terhének vállalásáról beszélt: a tiszaháti megmozdulásra, vagy Nagyszöllőstre.

A szabadságharc folyamán Rákóczi rendkívül sokrétű kísérletet tett arra, hogy a Habsburg-ellenes háború nemzeti ideológiáját a katonasággal is elfogadtassa, megértesse. Csatak kimeneteléről, béketárgyalások eredményeiről vagy megszakadásának okáról a vitézlő rendet is mindig tájékoztatta. A kuruc hadseregben minden kijelentés, amely az ország törvényét, rendjét sértette, káromkodásnak számított. Tudjuk, hogy Rákóczi ismételtén kibocsátott rendeleteivel akart gátat emelni a nemesi tisztekre, előljárókra szórt átkoktól is szikrázó durva katonabeszédnek. A büntetés fölöttébb szigorú volt; a káromkodáson ért visszaeső bűnös életével lakolt. Figyelemre méltó, hogy a tisztek és a közkatonák külön elbírálásban részesültek, s az évek során a tisztekre kiszabott büntetés enyhült, a közkatonáké viszont egyre szigorúbbá vált. Ebből arra is lehet következtetni, hogy nőtt elkeseredésük, vagyis nemcsak a vallási értelemben vett

hadjúbeszéd szaporodott a hadak között, hanem hangosabbá vált az urak, tisztek „adta teremtettézése” is.

Ha a katonák gondolkörében a nemzet fogalom megragadását vizsgáljuk, lehetetlen kitérnünk a vallási — nem szervezeti, politikai — hanem hitbéli, az egyháztörténet keretein jóval túlmenő kérdései elől. Ismerjük Rákóczi imáit, amelyekről nehéz eldönteni, hogy protestáns vagy katolikus gondolkörben fogantattak-e, de az bizonyos, hogy Habsburg-ellenes, a szabadságharc nemzeti ideológiájával átszőtt imák voltak.

Rákóczi a széchényi országgyűlés után elrendelte, hogy az ezredeket felekezetük szerint megfelelő lelkipásztorral vagy pappal lássák el. Mi célja lehetett ezzel a fejedelemnek, aki különben a vallási ellentétek elsímitására, a vallási sérelmekből eredő indulatok megfékezésére törekedett? Utasításából az derül ki, hogy a katonaság rendre, jó erkölcsre nevelése. De úgy véljük, hogy feladatuk ennél sokkal több. A szabadságharc lelkipásztorainak problematikája — Esze Tamás kutatásaiból tudjuk — rendkívül sokoldalú és napjainkban még nem tisztázott kérdés. Annyi bizonyos, hogy magatartásuk a szabadságharc elején nem egységes. Vannak, akik a népi kurucság mozgalmába épültek bele, Újhelyi István ungvári prédikátor azért félti Rákóczi életét, mert ha valami baj érné, „akkor jőne el a jajoknak jajja az magyar nemzetre és akkor szakadna nyaka ez mai dolognak”. Viszont vannak a szabadságharc idején kevésbé áldozatkész, Rákóczi ügyét csak fenntartásokkal fogadó prédikátorok is. Mégis úgy véljük, hogy a szabadságharc nemzeti ideológiáját, azt a gondolatot, hogy a katonák a „nemzetért” hullatják vérüket, leginkább a prédikátorok terjesztették a hadak között. Erre utal az a körülmény is, hogy a katonafolyamodványok 1705 második felétől kezdve indokolják sűrűbben azzal egyéni kérésüket, követelnek orvoslást sérelmeikre, hogy nemzetükért harcolnak.

A Hadi Edictumok és Regulamentumok ugyancsak közvetítői, szétsugárzói a nemzeti ideológiának. A minduntalanul szétoszló, fegyelmet nehezen viselő kuruc hadsereget a fejedelem nem csupán úgy akarta az „ország törvényeihez” alkalmaztatni, hogy jó, egységes és korszerű hadi rendet próbált teremteni körükben, hanem arra törekedett, hogy a fegyverforgató katonaság elfogadja a szabadságharc nemzeti ideológiáját. „A Rákóczi-szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatait” elemző tanulmány külön választja a hadsereg szervezésével foglalkozó szabályzatokat és azokat, amelyek a kuruc katona viselkedését, erkölcsi-politikai magatartását szabják meg. Az 1705-ben készített „Hadi Regulák” szerint az a katona, aki Rákóczi oltalomlevelét nem veszi figyelembe, halállal lakol. Tudjuk, hogy a fejedelmi kancelláriába mennyi panasz futott be arról, hogy a nemesi házakra törő katonák a fejedelem aláírásával és pecsétjével hitelesített oltalomlevelet széjjeltépték olyan kijelentések kíséretében, hogy nekik sem a fejedelem, sem generális nem parancsol. Amint a reguláris állandó hadsereg megteremtése is minden erőfeszítés ellenére csak részleteredményeket hozó kísérlet maradt, a katonák „vérmes indulatát” sem sikerült a nemzeti ideológia jegyében a nemességhez hozzászelidíteni.

A szabadságharc folyamán a katonák közül sokan átvették ugyan a nemzetért vívott harc gondolatát, a vitézek szokásában megjelenik, majd gyakorivá válik a „nemzet” kifejezés, de mást értettek alatta, mint a nemesek. Nem fűzte szorosabbra kapcsolatukat a nemességgel, sőt osztályellentéteik most már a nemzeti ideológia síkján is összeesaptak. Esze Tamásnak az irodalomban sokat idézett 1707 végén írott levele rendkívül erőteljes kifejezése annak az ekkor már a hadak között eléggé általános gondolatnak, hogy a nemzet igazi hívei nem az

urak, hanem a szegénylegények: „Mellyik uri, nemessi vagy köz renden valók merészeltek a németh nemzetnek igája alatt édes hazájoknak hasznára czélozó dolgot előhozni. Annyival is inkább indítani és Felségedet az idegen országon fel keresni és romlását édes nemzetünknek nem béhunt szemmel nézik vala-é.”

A népi kurucság képviselői és általában a jobbágyból lett kuruc katonák a legkülönbözőbb természetű forrásanyag egybehangzó tanúsága szerint azért harcoltak Rákóczi, majd a Szövetkezett Rendek mellett, mert azt remélték, hogy fegyverforgatásukért szabadságot nyernek. „A szegénylegények éneke” c. vers szerint ezt a szabadságot a katonák úgy képzeltek el, hogy „Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot: Oltalmazzuk, S szabadítjuk Szegény hazánkot” — vagyis hajdúvárosi kiváltságot nyernek. A fegyvert fogott jobbágyok követelésének azonban Rákóczi nehezen engedett. Salánk és Nagyszöllős esetét ismerjük, Tarpán kívül csak néhány helység kapta meg a hajdúvárosi kiváltságot, amelyet Esze Tamás szülőfaluja is csak három éves elkeseredett küzdelem után nyert el. Ha azonban a fegyverfogó jobbágyok tömegét nézzük, rendkívül vékony eredmény ez még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a sárospataki országgyűlésen törvényvé lett a közösen felkelt helységek joga a hajdúvárosi kiváltsághoz.

Rákóczi ellenállása érthető: ha a katonaság követelésének enged, a nemességgel kerül összeütközésbe. A szabadságharc meg-megújuló béketárgyalásai, de egész menete bizonyítja, hogy a nemesség nem a háborúra, hanem a békére készülődik, nem érdeke, hogy széles, nagyszámú katonaréteggel vegye magát körül. A hajdúkiváltság létrejötté a Bocskai-felkeléshez fűződik, szükségességét az uralkodó osztály szempontjából a török veszély, az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország között állandósuló háború indokolta. A törököt kiűzték, Erdély és Magyarország akár a Habsburgok, akár Rákóczi kerekedik felül, egy kéz kormányzása alá kerül. A katonáskodó szabad katonarétegek által lakott hajdútelepülés a Rákóczi-szabadságharc idején az uralkodó osztály szemében már sokat veszített korszerűségéből. A hajdúvárosok példája pedig nem győzte meg Rákóczit az ellenkezőjéről. Keserűen tapasztalta, hogy a hajdúk meghidegültek a haza szolgálata iránt, pedig „mind privilegiumoknak tenora azt tartaná s mind penig hozzánk s hazájokhoz való hűségek és szeretetek azt hozná magával”, hogy táborba szálljanak. Rákóczit sokat foglalkoztatta a hajdúkiváltság kérdése. Feltehető, hogy egyes hajdúkiváltságokat felülvizsgáltatott, sőt a régi kiváltságoknak a szabadságharc szempontjából való korszerűsítésén is gondolkozott. Kálmánecsey István 1705. március 30-án írott levelében ugyanis beszámol a munkácsi hajdúk privilegiumának eredetéről és javaslatot tesz, „azon módokatokról”, amelyekkel „az Privilegialis Hajdúk szabadságát jó rendbe hozhatnánk”.

Am a parasztság körében sem egységes követelés vagy igény a hajdúvárosi kiváltság. Az ismert példákon kívül még valószínűleg sok adat fog előkerülni arra vonatkozóan, hogy egyes községek közösen zászlót és dobot kérnek a hajdúvárosi kiváltság elnyerésének igényével. Am a nagyszöllősi és salánki események arról is tájékoztatnak, hogy a parasztok egy részét erőszakkal eskették maguk közé a katonák. A jobbágyság ebben az időben már nem akarta egységesen magára vállalni az állandó katonáskodás, fegyveres szolgálat köteletségének lényegében feudális terhét.

Bercsényi pátense, az egyes katonafolyamodványok és a sárospataki országgyűlés végzése egybehangzóan bizonyítja, hogy a jobbágyság az egyéni

szabadságot is igényelte. Nemcsak a közösen felkelőknek jár szabadság, hanem az egyeseknek is, „ha föl támadnak, fegyvert fognak, mind maghok mind jövődő maradékok minden adózások, terhek s földes urak hatalmából örökösen föl-szabadíttatnak s szabadsággal megh ajándékoztatnak”. Tudjuk, hogy a jobbágyok főleg a szabadságharc elején földesúri földeket is foglalnak el, megtagadják a vámot, harmincadot — nemesi kiváltságokkal élnek.

A hajdúvárosi kiváltság értelmezésében is számolnunk kell a jobbágy-katonaság tudatában bizonyos tartalmi változással. A Hunyad megyei rác katonaság, mikor Rákóczi mellett leteszi a homagiumot, kiköti, hogy „lehessen kereskedésük a sóval, harmincaddal . . . ne tartozzunk”. A megyei nemesség és Rákóczi tiszttartói részéről gyakori panasz, hogy a kuruc katonák vámmentes-ségi, kocsmatartási kiváltságot vindikálnak maguknak. A nagyszöllősi földesurak leveléből tudjuk, hogy a hajdúvárosi kiváltságon a jobbágyok nem csupán személyi szabadságot értettek, hanem szabadságot az eddig csak nemeseket illető jogok — vámmentesség, erdőhasználat, kocsmáltatás stb. — élvezésére is. Sőt van olyan, aki beíratta magát a zászló alá, majd zsoldost állított s otthon maradt élni e jogokkal. A határőrvidéki szerbek megnyerésére történt tárgyalások és kísérletek éveken át arról tanúskodnak, hogy ez a csak fegyverrel szolgáló réteg ugyanolyan erővel ragaszkodik a hajdúvárosi kiváltság, mint a szabad kereskedés biztosításához. A Rákóczi-szabadságharc folyamán tehát a hajdúvárosi kiváltság igénye számos olyan osztályharcos elemet is tartalmazott, amelyet még Bocskai hajdúinál nem látunk és amely a fegyveres szolgálat feudális kötelezettségén túlmutat. A fegyverfogó jobbágyok pedig akár hajdúvárosi kiváltság formájában, akár egyénileg képzeltek el a szabadulásukat, nem akartak a nemesség soraiba emelkedni, nem nemeslevél elnyerésére, hanem szabadságra törekedtek.

A szegénylegényekből és jobbágyokból toborzódó katonaság általában nem a nemzet, hanem az ország, haza tágabb fogalomkörében gondolkozik. A nemzet fogalmát nem tudja saját egyéni törekvéseitől elvonatkoztatva felfogni, az egyéni törekvés pedig a nemesek nemzetével való kibékíthetetlen szembenállást jelent. A szabadságharc eseményei viszont a katonaság öntudatát rendkívül megnövelték. A katonák meggyőződtek arról, hogy fegyverük nélkül a nemesek nemzete is összeonlik. Egyetlen értékmérő szemükben a harcban való helytállás: „Még semmit sem vett meg kegyelmes urunk, s már parancsolni akar” — mondja 1704 végén egy parasztember. Nagy Miklós Gömör megyei katona ellen az a vád, hogy így beszél: „Én bizony süvegvetve sem Rákóczi Ferenc sem Bercsényi után nem járok, ha kellek, meg találunk.” Rimaszombati Györki Pál katona higgadt, tiszteletteljes szavakkal fejezi ki a katonaság öntudatát: „azon szabadságnak helyreállítása egykönnyen nem mehet, hanem Nagyságod szerencsés erős győzedelmes fegyvere által és sok Nagyságod igazán hazája mellett serényen táborozó, vérét kiontani nem szánó haza fiai által.”

Ennek a fegyveres erőre épülő öntudatnak jegyében alakul a kuruc katonaság sajátos történetiszemlélete is. Rákóczi kancelláriájának hivatalos kiadványai akár hazai használatra, akár külföld számára készültek, a nemesi történetiszemlélet jegyeit viselik magukon. A kuruc katonaság azonban nem tekint vissza az Aranybullára vagy az 1687-i országgyűlésre. Nem találjuk meg körükben azokat a nagyhatalmi ábrándokat s a skithiai származás, a szittyá erények dicsőítésének motívumait sem, amelyek a végvári katonaság körében a XVII. század folyamán sőt Thököly kuruc kapitányai között is fellelhetőek. Mindezek helyett azt a rövid múltat tekinti „történetnek”, amelyet maga csinált: a tiszaháti felkelést, a vár-

vívások, csataterék eseményeit, ahol a „szegénylegények magokat frissen forgaták”, „csak szegények, s nem úrfiak véreket onták”. Thökölyre úgy emlékeznek, mint intő példára, akinek azért hidegült meg idegen országon a vére, azért holt meg hazájától távol, mert az urak, akikben bízott, mihelyt megrakodtak, hátat fordítottak neki. A Mátyás-hagyomány pedig azzal az alaphanggal elevenedik fel körükben, hogy a nagy Hunyadi fiát katonái tették királlyá.